

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ЛОГИКА ІЛІМІ

¹Асқар Лесхан Әмірханұлы, ²Құранбек Әсет Абайұлы,
³Пернебекова Динара Пернебекқызы, ⁴Киндикбаева Камшат Кахармановна
¹askar.leskhan@mail.ru, ²assetabaiyly2017@gmail.com,
³d.pernebekova@mail.ru, ⁴honey.koni@bk.ru
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

¹Askar Leskhan, ²Kuranbek Asset, ³Pernebekova Dinara, ⁴Kindikbaeva Kamshat
¹askar.leskhan@mail.ru, ²assetabaiyly2017@gmail.com,
³d.pernebekova@mail.ru, ⁴honey.koni@bk.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Аңдатпа. Қарқынды дамып келе жатқан білімнің қазіргі жағдайында дұрыс ойлауға деген қажеттілік өзекті мәселе болып қала береді. Өкінішке орай, логика курсы мен оның тарихы көптеген мамандықтарды дайындауға арналған оқу бағдарламасынан алынып тасталды. Логика ғылымын, оның заңдары мен әдіс-тәсілдерін білу тек гуманитарлық ғылымдардың ғана емес, сонымен қатар техникалық, жаратылыстану-математикалық мамандықтар өкілдерінің практикалық және теориялық жұмыстарында аса қажет екендігі күмән туғызбайды.

Бұл мақалада авторлар компаративистикалық тәсілді қолдана отырып, мәдениет тарихы мен философия тарихы форматында логиканың тарихы мен қалыптасуын талдаудан өткізеді. Логика ғылымының тарихында ортағасырларда өзінің ерекше идеяларымен көптеген ғылымдар саласында жарқын, өшпес із қалдырған әл-Фарабидің логикасы маңызды орынды алады. Мақалада ойлау мәдениетін қалыптастыруға ықпал еткен, логика ғылымының дамуына қосқан әл-Фарабидің үлесі талданып, келесі тұжырымдар жасалады: біріншіден, әл-Фараби формальді логиканы тіл ғылымымен тығыз байланыстырады. Алайда, ол ойлау мен тілді толық теңестірмейді, тілдің этникалық екенін, ал ойлаудың жалпыға бірдей екенін ескертеді. екіншіден, Екінші Ұстаз диалектиканы формальді логикаға жатқызып, одан адамдар арасындағы ынтымақтастық формасы мен құралын көреді.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, логика, философия, ойлау, диалектика, софистика.

Кіріспе

Ғылым мен философияның дамуында логиканың алатын орны ерекше. Антикалық дәуірден бастап білім алуда логика басты орын алады, онсыз ақиқат білімге жету мүмкін емес деп есептелген. Философиялық білім жүйесіндегі, кейіннен ғылым жүйесіндегі логиканың алатын орны мен рөлін осылайша бағалау Аристотель (б.з.д. 384-322 жж.) заманынан бері жалғасып келеді. Логиканы білмей білім алу да, дұрыс ойлау мәдениетін қалыптастыру да мүмкін емес екендігі бесенеден белгілі.

Француздың дипломаты Талейран бірде былай деген екен, «реалист ұзақ уақыт реалист болып қалу үшін, ол идеалист болу керек және идеалист те ұзақ уақыт идеалист болып қалу үшін реалист болу керек». Қарастырылып отырған тақырыпқа қатысты бұл ойды келесідей сипатта түсіндіруге болады: бір жағынан, логика нақты ойлаудан басталады, бірақ ол ойлаудың абстрактылы моделін береді. Екінші жағынан, жоғары деңгейлі абстракцияларға жүгінгенде логика тәжірибенің нақты мәліметтерінен, ойлау процестерінен ажырамау керек.

Логикалық ізденістердің басты мақсат-міндеттері ретінде дұрыс ой құрастырудың белгілі бір схемасын айқындап, жүйелеу болып саналады. Негізінен мұндай схема болып – логикалық заңдар жүреді. Осыдан логикалық ойлау дегеніміз – логиканың заңдарына сәйкес ойлау болып шығады. Күрделі саналатын дұрыс ойлау үдерісінің қалыптасуын түсінуде логика ғылымының пайда болуын тарихи-философиялық тұрғыдан қайта құру қажеттілігі туындайды. Біз осы мақалада философия тарихы контекстінде, жалпы мәдениет тарихы ауқымында логика ғылымының қалыптасу тарихын, оның ішінде ортағасырлық Шығыстың ғұлама-ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің (870-950 жж.) логикалық көзқарасының қалыптасып, дамуын ой елегінен өткіземіз. Нәтижесінде әл-Фарабидің логикасы ойлау мәдениетінің қалыптасу тарихына қосылған сүбелі үлес ретінде қарастырылып, ал логиканың өзі салихалы-салмақты және дұрыс ойлау мәдениетінің феномені ретінде көрініс табады.

Зерттеу әдіснамасы

Өркениет ойшылы Әл-Фарабидің логикалық ілімін философиялық тұрғыдан талдау жасау үшін оның логикалық трактаттарын антикалық дәуірде ғұмыр кешкен грек философтарының, әсіресе, Аристотель Органонымен салыстыра зерттеу қажеттілігі туындайды. Сондықтан да, осынау мақалада компаративистикалық ғылыми тәсіл кеңінен қолданыс табады. Ойлау мәдениетін қалыптастыратын концепт ретіндегі логиканы негіздеу барысында ғылыми айналымға түскен категориялар жүйесін түсіндіру мақсатында философиялық герменевтикалық тәсіл пайдаланылды. Сонымен қатар зерттеу жұмысын жүргізуде тарихилық пен логикалықтың бірлігі принципі, абстрактылықтан нақтылыққа көшу принципі, контекстталдау және эпистолярлық секілді ғылыми әдістер мәтіннің контекстіне орай қолданылады.

Әл-Фараби логикасындағы философия мен діннің арақатынасы

Логика ғылымы өз бастауын ежелгі дәуірдің үш өркениет ошағы: Үнді, Қытай, Грек-Рим топырағынан алғандығы белгілі. Десек те, оның ғылыми негізін қалаушы ретінде антикалық грек ойшылы – Аристотель саналады және ол логика іліміндегі өте маңызды болып есептелетін мәселелер мен ойлау формаларын (ұғым, пайымдау, ой тұжырымын) жүйелі түрде қарастырады. Сонымен қатар, стагиралық ойшыл логиканың негізгі тепе-теңдік, қарама-қайшылықсыздық,

үшіншісі жоқ заңдарын негіздей отырып, дедуктивті ой тұжырымындағы басты қағидатты – силлогизм ілімін ғылыми айналымға еңгізген.

Аристотель дүниеден озғаннан кейін оның қаламынан туындаған алты логикалық трактаттары «Органон» атты жинаққа еніп, христиандық батыста, әсіресе схоластика ілімінде, Шығыста арабтық-мұсылмандық перипатетик ағымында жалғасын тапқандығы философия тарихынан белгілі [1].

Осы мақалада өткен, 2020 жылы әлемдік деңгейде туғанына 1150 жыл толғандығы аталып өткен, өркениет ойшылы әл-Фарабидің логика іліміне қосқан зор үлесіне талдау жүргіземіз. Ол бастапқыда логика ілімінің қыр-сырын терең меңгеру мақсатында еврей логик-ойшылы Әбу Бишр Матта бен Юнустан дәріс алып, кейіннен Аристотельдің еңбекте-рін тәржімалайды және герменевтикалық талдау жасайды. Әл-Фараби Аристотельдің «Органонын» негізге ала отырып, логиканың өмірмен өте тығыз байланысты ғылым екендігін негіздеп береді. Оның пікірінше адамдар өзінен тысқары өмір сүріп жатқан объективті заттардың мәнін ұғымдар арқылы түйсіне отырып, осының негізінде танымдық әрекеттің үш түрін жүзеге асырады: 1) заттарды ойлайды; 2) ойлаудың заңдарын үйренеді; 3) әлемді таниды. Осыдан туындайтын пікір – әл-Фарабидің логикасы метафизиканың міндеттерімен айқындалатындығында.

Логика (мантық) ілімінде әл-Фарабидің қарастырған маңызды мәселелерінің бірі – ақиқатпен жалғанның аражігін ашып беру мәселесі екендігін ескергеніміз абзал [2].

Әл-Фараби де алғашқы араб философы – әл-Кинди сияқты білімдерді энциклопедиялық дәрежеде меңгерген ойшыл болған. Алайда, теологияны философиядан жоғары қойған әл-Киндиден ерекшелігі, әл-Фарабидің шын мәнінде бұл қарым-қатынасты түбегейлі өзгерткендігінде. «Философияның анықтамасы мен мәні оның тұтас болмыс (сущее) туралы ғылым болып табылатынында, – деп жазады [3, 42 б.]. Болмыс болса, иерархия қағидасына сәйкес ұйымдастырылған; және осы иерархияның шыңында «Алғашқы жалғыз бастау», басқаша айтқанда Аристотельдің Бірінші қозғаушысы тұр. Әл-Фарабидің айтуынша, бұл «Аллаһ ...» [4, 175 б.]. Осылайша, «Аллаһ» есімі мұнда философиялық категорияға таңылған діни таңба ғана.

Алайда, әл-Фараби философиясының шынайы мәнін түсіну үшін, оның дінді және оның философиямен байланысын қалай түсінетінін қарастыру керек. Ол осы мәселелерді өзінің «Философияның дінге қа-тынасы» және «Әріптер кітабы» деген екі шығармасында жан-жақты қарастырады. Тіпті, екіншісінде біріншіге қарағанда жан-жақты негіздей түседі. Әл-Фараби бірінші трактатында дінге анықтама береді. Ол былай деп жазады: «Дін – бұл Алғашқы Басшының алдын ала шарттармен анықтап қойған, барлық адамдарға айқын көрсетілген, көзқарас пен әрекеттер жиыны. Діннің көмегімен барлығы өздерінің бойына салынған мақсаттарына қол жеткізеді. Барлығы, ол – тайпа, қала, өлке, бәлкім, тұтас бір халық немесе көптеген халықтар болуы мүмкін» [5, 317 б.]. Мұндағы, «Бірінші Басшы» дегенді Аллаһ деп қабылдау керек. Ол ізгілік пен ізгіліктен мақрұм қалғанды ажыратып, екеуінің айырмашылығын рақымды немесе надан билеушімен байланыстырады.

Әл-Фараби философияны екі түрге бөледі: 1) сенімді, немесе ақиқат және 2) күмәнді немесе жалған. Оның айтуынша: «Сенімді философия дәуірі – барлық нәрсені дәлелдеу әдісінің, яғни аподейктиканың көмегімен жариялауға болатын сатыға жеткенде пайда болды, ол өзіне дейінгі диалектикалық, софистикалық, күмәнді, яғни жалған философияны түсіндіру қажеттігін тудырды» [6, 114 б.]. Егер Екінші Ұстаздың тек ежелгі грек философиясымен ғана таныс болғанын ескерсек, онда ол Аристотельдің философиясы қалыптасқан дәуірді сенімді философия дәуірі деп санайды. Бұған оның «диалектика мен софистика философиядан бұрын болған ...» деген тұжырымы дәлел. [6, 115 б.]. Осы сөздерге сүйенсек, әл-Фараби бойынша диалектика мен софистика мүлдем философияға жатпайды деп ойлауға болар еді. Бірақ бұл олай емес. Сол бетте ол «диалектикалық философия мен софистикалық философияның аподейктикалық философиядан бұрын болғанын» жазады [6, 115 б.]. Осылайша, ол диалектика мен софистиканың орнына философия келгендігі жөнінде емес, жалған философия – диалектика мен софистиканың орнына шынайы (сенімді) философия келгендігін сөз етеді.

Әл-Фарабидің пайымдауынша, дін тарихи тұрғыдан алғанда философиядан кейін пайда болды: «Дін адамзаттың ақыл-ойын билесе де, уақыт жағынан философиядан кейінірек» [6, 114 б.]. Философиядан кейін, оның айтуынша, калам (яғни, теология) және фикх, яғни құқық пайда болады. Әрине, теология монотеистік дін негізінде одан кейін қалыптасады. Христиандықта да, исламда да солай болды. Құқыққа келетін болсақ, Н.С. Қирабаев былай деп жазады: «Ислам дін ретінде генетикалық тұрғыдан құқықтан бұрын болды да, ол оның пайда болуына, қалыптасуына және қолданылуына айтарлықтай әсер етті» [7, 10 б.]. Исламның өмір мен мәдениетті діни және зиялы деп бөлуге мүмкіндік бермейтіні түсінікті. Әл-Фараби де «діннің калам мен мұсылмандық құқықтан бұрын...» болғандығымен келіседі. [6, 115 б.]. Дін мен фило-софияның уақыттық арақатынасына келер болсақ, әрине, әл-Фараби қателеседі. Тарихи тұрғыдан дін философиядан бұрын болды, өйткені біріншісі сонау архаикалық қоғамда, ал екіншісі тек кейінгі архаикалық қоғамда пайда болады (бірақ оның тарихы көрсеткендей барлығында емес). Екінші Ұстаздың дін философиядан кейін болды деп есептеуі тек бір ғана жағдайда дұрыс болуы мүмкін. Атап айтқанда: егер философия – Аристотельдің философиясы, ал дін – ислам ретінде түсінілетін болса. Мүмкін, ол осыны айтқысы келген шығар. Бірақ кез келген жағдайда мұндай тұжырым жасау үшін тек батылдық қана емес, сонымен қатар орасан зор ішкі еркіндікке ие болу керек. Ал, әл-Фарабидің мұндай қасиеттерге ие болғандығына күмән жоқ. А.А. Хамидов бойынша, «Әл-Фараби, яғни осы арабтанған түрік өз заманының барынша еркін ойлай білетін ойшылы болды деген түйін жасауға болады. Оның бірден-бір тәуелділігі – ежелгі грек философиясына, негізінен Аристотельге, осы «ежелгі дәуір Гегеліне» деген тәуелділік болды [8, 201 б.].

Әл-Фараби (оның ұстаздары араб әлеміндегі Аристотель логикасының ең танымал білгірлері, оның үстіне грек және араб тілдерін тең дәрежеде меңгерген Әбу Бишр Матта мен Йуханна Бен Хайлан христиан-несториандықтар болғанымен), әрине, өзіне зор ықпал еткен әл-Киндидің еңбектерімен таныс

болды. Ол соның ықпалымен ежелгі грек философиясына бет бұрып, ең алдымен Аристотельдің философиясын таңдады. Бірақ әл-Кинди тек түрткі болды. Әрі қарай Екінші Ұстаз өзі жалғастырды. Аристотельдің, неоплатонистер мен әл-Фарабидің онтологиясын салыстыра отырып, Г.Б. Шаймұхамбетова мынандай қорытындыға келді: «Фарабидің әлемді тану құрылымы, негізінен Плотинге емес, Аристотельге сәйкес келеді...» [9, 75 б.]. Ол, сондай-ақ өзінің дұрыстығын дәлелдейтін Аристотельдің, әл-Фараби және Плотиннің [9, 75 б.] әлемді тану құрылымдарын бейнелейтін үш схемасын мысалға келтіреді.

Әл-Фараби, әрине, өзінің замандастары бастаған түсіндірмелік жұмысын жалғастырды. Дегенмен, мұны шын мәнінде саналы және шығармашылық түсіндірме деуге болады. Ол өзі бұл туралы былай деп жазды: «Аристотельге еліктеу оған деген сүйіспеншіліктің ақиқаттан маңызды болатындай дәрежеге [ешқашан] жетпеуі керек және оны теріске шығаруға итермелейтіндей жек көрушілікке де айналмауы керек» [10, 13 б.].

Оның үстіне, өзінің түсіндірмесі арқылы ол Платон мен Аристотельдің күрделі ілімдерін басқаларға дұрыс түсінуге көмектесті. Әбу Әли Ибн Сина өзінің «Өмір тарихында» (Жизнеописание) былай деп жазды: «Логика, физика және математика ғылымдары бойынша білімімді күшейтіп, мен қайтадан метафизиканы зерттеуге кірістім де, «Метафизика» кітабын оқыдым, бірақ ештеңе түсінбедім және автордың оны жазудағы мақсаты да маған жасырын болып қалды. Мен оны қырық рет оқып, жаттап та алдым, бірақ солай бола тұра, не оны, не оның көздеген мақсатын түсіне алмадым. Өзіме күйініп: «Бұл кітапты түсіну мүмкін емес», – дедім. Бірақ бір күні түстен кейін кітап түптеушілерге [базарға] бардым. Қолына бір кітап ұстаған делдал саудагер оны жар сала мақтап тұр екен. Ол маған кітапты ұсынғанда, мен одан батыл түрде бас тарттым, себебі, бұл кітаптан ешқандай пайда жоқ екеніне сенімді болдым. Саудагер маған: «Менен сатып алыңыз, сізге арзан бағаға, үш дирхемге сатамын, бұл кітаптың иесі ақшаға мұқтаж», – деді. Сөйтіп, мен оны сатып алдым. Қарасам, Әбу Насыр әл-Фарабидің ««Метафизика» кітабының мақсаттары туралы» шығармасы екен. Үйге келісімен оны оқуға асықтым, сол кезде ғана мен басынан аяғына дейін жаттап алған кітаптың мақсатын жете түсіндім. Мен бұған өте қатты қуанғандықтан, келесі күні Құдіретті Құдайға ризашылық білдіре отырып, кедейлерге еселеп қайыр-садақа тараттым» [11, 48 б.].

Әл-Фарабиге сәйкес, қазіргі философиядағы логиканың мәртебесі мен оның философиясындағы логиканың мәртебесі қандай? Философияның мәні және оның ғылым жүйесіндегі орны туралы әл-Фарабидің түсінуін анықтау арқылы бірінші сауалға жауапты алуға болады. Әл-Фараби философияны былайша анықтайды (жоғарыда келтірілген дәйексөздегі анықтаманы қайталаймыз): «Философияның анықтамасы және оның мәні – тұтас болмыс туралы ғылым» [3, 42 б.]. Бұл анықтама Аристотельдің философияның мәнін түсінуіне сәйкес келеді. Бірақ Екінші Ұстаздың айтуы бойынша, осы ғылымды меңгеру адамнан белгілі бір этикалық қасиеттерді талап етеді: «ол ең алдымен өз табиғатын түзетуі керек, өйткені оның сезімтал жанының қасиеттері шындыққа, рахатқа емес, тек шындыққа жетуге бағытталуы керек. Сонымен бірге саналы жанның

күшін еркі тек шындыққа бағытталатындай етіп жақсарту қажет» [10, 12-13 б.]. Міне, осы жерде оның ұстанымы стагиралықтан өзгеше. Әл-Фараби теориялық және практикалық философияны бөліп көрсетеді, мұндағы біріншісі танылған, бірақ адам қабілетсіздігіне байланысты орындалмаған, ал екіншісі, адам тек тани алатын ғана емес, іске асыруға да қабілетті түрі. Ол мұндай философияны ізгі дінге ұқсас дейді [5, 324 б.]. Әл-Фарабидің философияның орны туралы түсінігі «Ғылымдардың жіктелуі туралы сөз» деген трактатында айтылған. Екінші Ұстаз барлық ғылымдарды бес бөлімге бөледі:

- бірінші бөлім – тіл туралы ғылым мен оның бөлімдері;
- екінші бөлім – логика және оның бөлімдері;
- үшінші бөлім – математикалық ғылымдар, яғни арифметика және геометрия, ауырлықтар туралы ғылым мен шеберлік тәсілдері туралы ғылым, музыка, оптика, жұлдыздар туралы ғылым;

- төртінші бөлім – физика және оның бөлімдері, метафизика және оның бөлімдері;

- бесінші бөлім – азаматтық ғылым және оның бөлімдері, құқықтану және догматикалық дін ілімі» [12, 107 б.]. Әл-Фараби: «Осы кітаптың көмегімен адам ғылымды бір-бірімен салыстыра алады және олардың қайсысы анағұрлым лайықты, пайдалы, сенімді және күштірек, ал қайсысы мейлінше мәнсіздеу және әлсіздеу екендігін біле алады» деп жазды [13, 108 б.]. Бұл жерде мұндай пайымдаулардың негіздемесі не болып табылады деген сұрақ туындайды. Қандай да бір ғылымды белгілі бір бөлімге жатқызу оның құндылығының, күшінің және т. б. көрсеткіші болып табылады ма? Егер бөлімдердің орналасу тәртібі осындай негізде болатын болса, онда тіл мен логика ғылымы арасындағы қатынас түсінікті. Бірақ метафизиканы (яғни, философияны) төртінші санатқа жатқызу сауалдар туғызады.

Философтың төртінші бөлімдегі ғылымдарға берген сипаттамасына назар аударайық. Ол: «Табиғи және құдайшыл ғылымдар туралы» деп аталады [12, 162 б.]. Ол метафизиканы «құдайшыл ғылым» ретінде анықтайды. Зерттеу барысында метафизика барлық нәрсенің қайнар көзі болып табылатын және оның бірлігін қамтамасыз ететін Бірінші Басшыға, Аллаға келіп тіреледі. Ал егер солай болса, онда метафизика тізімде не бірінші орында (егер тізім жоғары жақтан басталса), не соңғы, бесінші орында (егер тізім төменнен жоғары қарай қаралса) болуы тиіс. Сонымен қатар, әл-Фарабидің логиканы ғылымдардың ерекше бөліміне (екінші) неге бөлгені түсініксіз, ал келтірілген үзіндіде ол логиканы метафизиканың өзінің екінші бөліміне кіретін ғылымдар арасына орналастырады. Бірақ, Екінші Ұстаз ұсынған ғылымдардың жіктемесін бағалау біздің міндетімізге жатпайды. Дегенмен, әрине, оның түсінігіндегі логика мен философияның арақатынасы онша анық емес.

Логика ойлау мәдениетін қалыптастырушы теориялық пән

Әл-Фараби тек логиканың өзіне бірнеше трактат арнады. Олар кіріспе мен ұғымдар, логиканың силлогизм, софистика, диалектика сияқты бөлімдері

туралы. Әл-Фараби осы еңбектерінің бірінде: «Логика өнері интеллектіні жақсартуға көмектесетін және адамның интеллектуалдық объектілерді ұғыну кезінде жіберуі мүмкін қателіктен сақтап, барлық жағдайларда ақиқат жолына нұсқау беретін заңдар жиынтығын үйрететін; зияткерлік объектілеріне қатысты қателіктерден және дәлсіздіктерден қорғайтын; ешкім қателеспеуінен кепілдік бермейтін ақылға қонымды зияткерлік объектілер тексерілетін заңдар» [12, 118 б.]. Басқаша айтқанда, ойлау, ақыл-парасат адамға оның табиғаты бойынша беріледі, бірақ мұндай, әрине, қалыптасқан және табиғи дамыған интеллект әл-Фарабидің айтуы бойынша, ойлауға қолжетімді нәрселерге, «интеллекция объектілеріне» қолданған кезде қателіктерден сақтандырылмаған. Гректер бұл табиғи интеллектіні жалпы ақыл деп атады (φρόνησις). Әл-Фарабидің пікірінше, логика ақыл-ойды түзету, оны саналы ойлау деңгейіне көтеру, интеллекттілікке («акл») дейін жеткізу үшін керек.

Әл-Фарабидің шығармашылығын зерттеуші белгілі қазақстандық М.С. Бурабаев былай деп жазады: «Әбу Насыр әл-Фараби бойынша, логика теориялық пәндердің бір түрі болып саналады, ғылымның басы ретінде сипатталады және ойлау заңдары мен ережелерін зерттейтін өнер деп түсінеді» [13, 736]. Бұл сөздерде әл-Фарабидің логиканы «ғылымның басы» деп санағандығын ескермесек, барлығы дұрыс. Ал оның олай емес екендігі оның ғылымдарды жіктеуінен көрінеді. Логикаға көп көңіл бөле отырып, ол тек метафизиканы ғылымдардың басы деп есептейді. А.Х. Қасымжанов ол туралы: «Әл-Фараби философия және әлеуметтану, музыка және математика, медицина және астрономия теориясының мәселелерін қарастыру кезінде логика және онымен тығыз байланысты гносеология сұрақтарына сүйенеді» деп жазады [14, 116 б.].

Аристотель және басқа да ежелгі грек философтары (барлық Ортағасырлық араб тілді философтар) сияқты әл-Фарабидің тіл мен ойлаудың арасында айқын межелеу жүргізбейтіндігін ескеру қажет. Ол бұрынғылардың көзқарасы бойынша, сөз бен ойлау – біртұтас құбылыс деп қарайды. Мұндай сәйкестендірудің психологиялық түп-тамыры бар: ойлауды адам субъективті түрде ішкі сөз ретінде қабылдайды, ол сөздермен және сөз тіркестерімен берілуімен сөйлеуден ерекшеленеді. Әл-Фараби, жалпы алғанда, осындай түсінікті ұстанады [12, 127 б.]. Ол логика «сыртқы және ішкі сөздердің заңдарын береді ...» деп жайдан-жай тұжырым жасаған жоқ [12, 130 б.].

Логика өнері, Екінші Ұстаздың айтуынша, «грамматикалық өнерге жақын, өйткені логиканың интеллект пен интеллектуалды заттарға қатынасы грамматиканың тілге және сөздерге қатынасы сияқты; грамматика сөздер туралы [өзінің] заңдарында интеллектінің ойға қонымды нысандарына қатысты логика беретін үлгілерді ұсынады» [12, 119 б.]. Логиканың заңдары – бұл интеллектінің қателіктерінен, кемшіліктері мен дәлсіздіктерінен кепілдік берілмейтін интеллекцияның ойға қонымды нысандары туралы пайымдауларды тексеруге арналған құралдар. Әл-Фараби бұл тұрғыдан алғанда логика заңдарын заттың салмағын анық көрсететін таразыға, түзу сызықты сызуға арналған сызғыш пен шеңбер салуға мүмкіндік беретін циркульге ұқсайтынын айтады. Логика заңдары мен ережелері ақиқатқа жетелейтін жолды табуға және оған сену-

ге мүмкіндік береді. Олар басқа адамдардың пайымдауларындағы қателіктерін, жаңылысуларын байқауға мүмкіндік береді, қандай да бір қате пікірлерді ойланбай қабылдаудан сақтандырады. Демек, ақиқатты өздігінен іздеу әдістері мен өзгелердің алған білімдерін тексеру әдістері бірдей. Логика мен оның ережелерін білмеу, оларды меңгермеу адамды ақиқатқа апаратын жолдан адасуға және шынайы білімді басқа адамдар алған жалған білімнен ажырата алмау жағдайына душар етеді. «... Егер біз логиканы білмейтін болсақ және бұл адамдарды сынайтын ештеңеміз болмаса, онда біз осы адамдардың бәрі туралы жақсы пікірде боламыз немесе олардың бәрін айыптаймыз немесе, ең соңында, біз олардың біреуіне артықшылық беруге асығамыз» – деп жазады әл-Фараби [12, 124 б.]. Міне, әл-Фараби логиканың мақсаты және сонымен бірге құндылығы мен артықшылығы, оны білмеудің зияндығы осында екендігін көрсетеді. Ол «логиканы өзіне қажет емес, бір кездері логика заңдарын білмей-ақ, ақиқатты тани білуде қателеспеген, ақыл-парасаты кемел толысқан адам өмір сүрген» деп санайтындардың айтқандарын түкке тұрғысыз нағыз ойдан шығарылған нәрсе деп санайды [12, 125 б.].

Жоғарыда айтылғандай, әл-Фараби үшін ойлау, интеллект және тіл қызметінің негіздері сәйкес келеді. Бұл оның логика пәніне берген анықтамасынан көрінеді. Ол былай деп жазады: «Логика пәндеріне (бұл заңдар берілетін пәндер) келетін болсақ, бұл – интеллектінің ойға қонымды нысандары, өйткені сөздер соларға сілтейді, ал сөздер [өз кезегінде] интеллектінің ойға қонымды нысандарын көрсетеді» [12, 126 б.]. Әл-Фараби логика грамматикамен жақын ғана емес, одан біршама өзгеше екендігін де атап көрсетеді. «Логика мен грамматиканың ортақ тұсы сөздерге заң шығаруында, ал екеуінің айырмашылығы грамматиканың заңдары белгілі бір халықтың сөздеріне қатысты болса, логиканың заңдары барлық халықтардың сөздерінде қолданылады» [12, 128 б.].

Осы қағиданың маңыздылығын ескере отырып, біз Ұстаздың мына бір пікірін ұсынамыз: «Сөздердің ережелерін беретін логика барлық халықтар сөздерінің ортақ ережелерін береді. Әдеттегідей, логика ережелерді ортақ болғандықтан ғана шығарады, ол тек бір халыққа тән қасиеттерді қарастырмайды; сондай-ақ, ол ғалымдардан осы тілге қажеттінің барлығын алуды ұсынады» [12, 129 б.].

Бұдан байқайтынымыз, әл-Фараби ойлаудың өзін, интеллектіні және сөйлеу әрекетін тең деп қарастырмайды. Тіл үнемі этникалық сипатқа ие болып қала береді. Ал грамматика болса, сол этникалық тілдің өзіндік грамматикасы болып табылады. Сондықтан да, ішкі және сыртқы сөйлеу, ойлау әрекеті белгілі бір тілдің грамматикасына бағынады, бірақ соңына дейін емес. Өйткені, ол мәні бойынша, этникалық және ұлтаралықтан жоғары, жалпыадамзаттық болып табылады. Екінші Ұстазымыздың айтқанына қоса кететін болсақ, оның этно-ұлттық-мәдени, сондай-ақ, мәдени-тарихи бояуы бар. Бірақ, өзінің мәні бойынша бұл – жалпыадамзаттық деңгей болып табылады. Сол себепті логика этникалық немесе ұлттық бола алмайды, ол тек жалпыадамзаттық бола алады. Әл-Фараби идеясы осындай. Сондықтан ол ғалымдарға, қай ұлтқа тиесілі болмасын, логика саласында жасалған барлық жұмысты біріктіруді ұсынады. Бұл идея – әл-Фарабидің басты жетістігі.

Логиканың ғылым ретінде құрылымын сегіз бөліммен анықтайды. Әл-Фарабидің айтуынша, логиканың әрбір бөліміне арналған кітаптар бар. Сөйтіп ол Аристотельдің жұмыстарын арабша атаулармен тізіп шығады. Оның айтуынша, бірінші бөлімге «Категориялар» («Әл-Макулат»), екіншісіне «Түсіндірме туралы» («Әл-Ибара»), үшінші бөліміне «Алғашқы талдау» («Әл-Қийас»), төртінші бөлімге «Екінші Аналитика» («Әл-Бурхан»), бесінші «Топика» («Әл-Мавади әл-джадалиһа»), алтыншы «Софистикалық терістеулер туралы», жетінші «Риторика» және сегізінші «Поэтика» (соңғы үш кітаптың арабша баламалары берілмеген) жатады.

Қорытынды

Әл-Фарабидің логикалық іліміне жасаған талдауды қорытындылай кетейік. Әл-Фарабидің араб-мұсылман әлемінде бірінші болып философия тарихшысы ретінде, тіпті компаративист философ ретінде атанғанын атап кеткен жөн. Ол онтологиялық эмбебаптарға ерекше көңіл бөледі. Оның іліміндегі ең үлкен онтологиялық «ықпалға» ие – Алғашқы Болмыс (Әл-Мауджуд әл-аууал), яғни Аллах. «Алғашқы Болмыс» – «бар тіршіліктің өмір сүруінің түпкі себебі». [Жалғыз] Аллах қана кемшіліксіз; барлық басқа тіршілік иелерінің, кем дегенде, бір немесе бірнеше кемшілігі бар болады [15, 203 б]. Әл-Фараби Оны барлық жағымды қасиеттермен сипаттайды. Бірінші болмыстан бастап иерархия принципін негізделген барлық тіршілік пайда болады. Барлық онтологиялық эмбебаптардың ішінен әл-Фараби материяға (әл-мадда) және формаға (ас-сураға) көбірек көңіл бөледі. Оның ойынша, «бүкіл әлем шын мәнінде тек екі негізгі бөліктен тұрады, олар материя және форма» [16, 395 б]. Сонымен қатар, маңыздысы, әл-Фараби материя мен форма арақатынасы туралы мәселеде өз ойлауының диалектикалық табиғатын ашады. Ол «материяны – форманың негізі» деп тұжырымдайды.

Форманың өзінде материясыз субстанция да, болмыс та болмайды. Материя форма бар болғандықтан ғана өмір сүреді, егер ешқандай форма болмаса, онда ешқандай материя да болмас еді. Форма материя бар болғандықтан ғана өмір сүрмейді, ол дененің субстанциясы актуальді субстанцияға айналу үшін өмір сүреді» [15, 237 б.]. Әл-Фараби бұдан басқа пікірлерінде диалектик болып табылмайды. Оның айтуынша, «қарама-қайшылықтар субстанциясы қайшылықты нәрселерді немесе күйі мен байланысы негізіне қайшы келетін жалғыз затты жасай алады. Мысалы, суық пен жылы [15, 241 б.]. Алғашқы себеп – Аллах, қайшылықтарды да, қарама-қайшылықтарды да қамтуы мүмкін емес. Әл-Фарабидің пікірінше, ойлауда, білімде қайшылықтарға орын жоқ. Оның пікірінше, «екі қарама-қайшылықтың бірдей ақиқат болуы мүмкін емес, керісінше, олардың бірі (толығымен) ақиқат болса, екіншісі (толығымен) жалған» [17, 385-386 бб]. Сондықтан ол үшін қайшылық – ойдың, білімнің және пайымдаудың жалғандығының көрсеткіші. Әл-Фарабидің логикалық ілімі міне осындай.

1. Егер онтология мәселесінде араб тіліндегі перипатетизм өкілдері Аристотельдің философиясымен қатар, басқа да ежелгі грек философтарын (ең

алдымен, Платон мен Плотинді) басшылыққа алған болса, логика сұрақтарында тек Аристотельдің «Органонын» негізге алады.

2. Араб тілді перипатетиктердің шығармаларында логикаға метафизикамен тең дәрежеде құрметті орын берілген. Мұны әл-Фараби жасаған ғылымдардың жіктелуінен де байқауға болады.

3. Әл-Фараби үшін логика, ең алдымен, формальді логика болып табылады, сонымен қатар, ол тіл ғылымымен өте тығыз байланысты. Бірақ оның еңбектерінде тіл мен ойлау тең емес, тіл этникалық, ал ойлау әрекеті жалпыға бірдей болып табылады. Тура осы түсінік грамматика мен логика ғылымдарына да қатысты. Әл-Фараби мазмұндық логикаға назар аудармай, оны дамытуға тырыспайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Аскар Л.А. Логика как феномен культуры мышления в контексте истории философии. – А., 2014. – 292 с.

2 Әбу Насыр әл-Фараби. 10-томдық шығармалар жинағы. 3-том Логика. – Астана: ТОО «Логос-Астана», 2007. – 368 с.

3 Аль-Фараби. Об общности взглядов двух философов – Божественного Платона и Аристотеля. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 39 – 104.

4 Аль-Фараби. Слово о классификации наук // Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 105–192.

5 Аль-Фараби. Отношение философии к религии // Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 315–354.

6 Аль-Фараби, Абу Наср. Книга букв. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 220 с.

7 Кирабаев Н.С. Социальная философия мусульманского Востока (эпоха средневековья). – М.: Изд-во УДН, 1987. – 175 с.

8 Хамидов А.А. Учение аль-Фараби о диалектике в контексте современных тенденций философской концептуализации диалектики // Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века. – В 2-х кн. – Кн. I. – Алматы: К-ИЦ ИФП МОН РК, 2006. – С. 192–264.

9 Шаймухамбетова Г.Б. К характеристике онтологических и гносеологических оснований рационализма восточных перипатетиков (на примере аль-Фараби) // Рационалистическая традиция и современность. Ближний и Средний Восток. – М.: Наука, 1990. – С. 63–99.

10 Аль-Фараби. О том, что должно предшествовать изучению философии // Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 1–14.

11 Ибн Сина. Жизнеописание. Ибн Сина (Авиценна). Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1980. – С. 45–58.

12 Аль-Фараби. Слово о классификации наук // Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 105 – 193.

13 Бурабаев М.С. Аль-Фараби: о предмете, задаче и структуре логики // Философия Абу Насра аль-Фараби. – Алматы: Ақыл кітабы, 1998. – С. 72–83.

14 Касымжанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. – М.: Мысль, 1982. – 198 с.

15 Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города // Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 193–377.

16 Аль-Фараби. Ответы на вопросы философов // Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 387–432.

17 Аль-Фараби. Диалектика // Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. – Алма-Ата, 1985. – С. 359–592.

Transliteration

1 Askar L.A. Logika kak fenomen kul'tury myshlenija v kontekste istorii filosofii [Logic as a Phenomenon of the Culture of Thinking in the Context of the History of Philosophy]. – A., 2014. – 292 с.

2 Әбу Насыр әл-Фараби. 10-томдық shygarmalar zhinagy. 3-tom Logika [Collection of Works in 10 Volumes. 3rd Volume Logic]. – Astana: TOO «Lotos-Astana», 2007. – 368 с.

3 Al'-Farabi. Ob obshhnosti vzgljadov dvuh filosofov – Bozhestvennogo Platona i Aristotelja [On the Commonality of Views of Two Philosophers – Divine Plato and Aristotle]. Al'-Farabi. Filosofskie traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – S. 39–104.

4 Al'-Farabi. Slovo o klassifikacii nauk [A Word About the Classification of Sciences] // Al'-Farabi. Filosofskie traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – S. 105–192.

5 Al'-Farabi. Otnoshenie filosofii k religii [The Attitude of Philosophy to Religion] // Al'-Farabi. Estestvenno-nauchnye traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – S. 315–354.

6 Al'-Farabi, Abu Nasr. Kniga bukv [Book of Letters]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 220 s.

7 Kirabaev N.S. Social'naja filosofija musul'manskogo Vostoka (jepoha srednevekov'ja) [Social Philosophy of the Muslim East (Middle Ages)]. – M.: Izd-vo UDN, 1987. – 175 s.

8 Hamidov A.A. Uchenie al'-Farabi o dialektike v kontekste sovremennyh tendencij filosofskoj konceptualizacii dialektiki [Al-Farabi's Doctrine of Dialectics in the Context of Modern Trends in the Philosophical Conceptualization of Dialectics] // Mir cennostej al'-Farabi i aksiologija XXI veka. – V 2-h kn. – Kn. I. – Almaty: K-IC IFP MON RK, 2006. – S. 192–264.

9 Shajmuhambetova G.B. K harakteristike ontologicheskikh i gnoseologicheskikh osnovanij racionalizma vostochnyh peripatetikov (na primere al'-Farabi) // Racionalisticheskaja tradicija i sovremennost'. Blizhnij i Srednij Vostok [On the Characterization of the Ontological and Epistemological Foundations of the Rationalism of the Eastern Peripatetics (on the example of al-Farabi)]. – M.: Nauka, 1990. – S. 63–99.

10 Al'-Farabi. O tom, chto dolzhno predshestvovat' izucheniju filosofii [About What Should Precede the Study of Philosophy] // Al'-Farabi. Filosofskie traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – S. 1–14.

11 Ibn Sina. Zhizneopisanie [Biography] // Ibn Sina (Avicenna). Izbrannye filosofskie proizvedeniya. – M.: Nauka, 1980. – S. 45–58.

12 Al'-Farabi. Slovo o klassifikacii nauk [A Word About the Classification of Sciences] // Al'-Farabi. Filosofskie traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – S. 105–193.

13 Burabaev M.S. Al'-Farabi: o predmete, zadache i strukture logiki [Al-Farabi: on the Subject, Task and Structure of Logic] // Filosofija Abu Nasra al'-Farabi. – Almaty: Akyl kitaby, 1998. – S. 72–83.

14 Kasymzhanov A.H. Abu-Nasr al'-Farabi [Abu Nasr al-Farabi]. – M.: Mysl', 1982. – 198 s.

15 Al'-Farabi. Traktat o vzgljadah zhitelej dobrodetel'nogo goroda [A Treatise on the Views of the Inhabitants of a Virtuous City] // Al'-Farabi. Filosofskie traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – S. 193–377.

16 Al'-Farabi. Otveti na voprosy filosofov [Answers to Philosophers' Questions] // Al'-Farabi. Estestvenno-nauchnye traktaty. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – S. 387–432.

17 Al'-Farabi. Dialektika [Dialectics] // Al'-Farabi. Istoriko-filosofskie traktaty. – Alma-Ata, 1985. – S. 359–592.

**Аскар Л.А., Куранбек А.А., Пернебекова Д.П., Киндикбаева К.К.
Логическое учение Абу Насра аль-Фараби**

Аннотация. В современных условиях динамично развивающегося знания востребованность в правильном мышлении остается актуальной проблемой. К сожалению, курс логики, и тем более истории логики, исключен из образовательной программы подготовки многих специальностей. Хотя знание логики, ее законов и приемов в практической и теоретической работе не только гуманитария, но и представителей технических, естественно-математических специальностей трудно переоценить.

В данной статье позиция авторов нацелена на то, чтобы восполнить имеющийся пробел и представить анализ истории ее формирования в формате истории культуры и истории философии, используя компаративистский подход. В истории логической науки весомое место занимает логика аль-Фараби. В статье анализируется вклад, который внес в развитие науки логики аль-Фараби и который, в свою очередь, способствует формированию культуры мышления. Авторы приходят к следующим выводам:

Во-первых, аль-Фараби формальную логику тесно связывает с наукой о языке. Однако он полностью не отождествляет мышление и язык, отмечая, что язык этничен, тогда как мышление является общечеловеческим.

Во-вторых, диалектику Второй Учитель рассматривает как принадлежность формальной логике, в ней он видит форму и средство сотрудничества между людьми.

Ключевые слова: аль-Фараби, логика, философия, мышление, диалектика, софистика.

**Askar L., Kuranbek A., Pernebekova D., Kindikbaeva K.
Abu Nasr Al-Farabi's Science of Logic**

Abstract. In modern conditions of dynamically developing knowledge, the demand for correct thinking remains an urgent problem. Unfortunately, the course of logic, and especially the history of logic is excluded from the educational program of preparation of many specialties. Although the knowledge of logical science, its laws, techniques and operations in the practical and theoretical work of not only the humanities, but also representatives of technical, natural and mathematical specialties can hardly be overestimated.

In this article, the authors' idea is aimed at filling the existing gap and presenting an analysis of the history of its formation in the format of the history of culture and the history of philosophy, using a comparative approach. In the history of logical science, a significant place is occupied by the logic of al-Farabi, who in the Middle Ages left a bright, indelible mark in the field of many sciences with his original ideas. The article analyzes the contribution made to the development of the science of logic by al-Farabi, which in turn contributes to the formation of a culture of thinking and comes to the following conclusions:

First, al-Farabi closely links formal logic with the science of language. However, he does not completely identify thinking and language, noting that language is ethnic, while thinking is universal.

Secondly, the Second Teacher considers dialectics as belonging to formal logic, in it he sees a form and means of cooperation between people, etc.

Key words: Al-Farabi, logic, philosophy, thinking, dialectics, sophistry.